

Koude Oorlog in de kerk

Uitgelicht aan de hand van de Nederlandse kerkelijke contacten met de DDR

– Beatrice de Graaf –

Transparant 16.1 (januari 2005) 15-20

[15] Wat betekende de Koude Oorlog voor de kerken in Nederland? Aan de hand van de betrekkingen van de Nederlandse protestantse kerken met de DDR zal in dit artikel een antwoord op die vraag worden gezocht. Door taal, afstand en protestantse verwantschap was deze Oost-Westuitwisseling intensief. In mijn onlangs verschenen proefschrift, *Over de Muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging*, behandelde ik uitvoerig de ontwikkeling van de contacten en de reactie van het DDR-regime daarop. In dit artikel sta ik daarom vooral stil bij de theologische en politieke conceptualisering van het Oost-Westconflict binnen de kerken.

Op de puinhopen van het Derde Rijk bouwde de Nederlandse Hervormde Kerk als eerste kerk in Nederland de contacten met de Evangelische Kerk in Duitsland weer op. Een 'Duitsland-commissie' werd op pad gestuurd, die de nood bij de oosterburen inventariseerde. Verzoening, solidariteit en oecumenische hulp was het motto. De kloof die door het Derde Rijk tussen Duitsland en de rest van Europa was geslagen, moest door christelijke naastenliefde, verzoening en vergeving worden overbrugd. Er waren immers in Duitsland ook christenen geweest die zich tegen het nationaal-socialisme hadden verzet, in de *Bekennende Kirche* bijvoorbeeld. En na de oorlog, in oktober 1945, had de Evangelische Kerk in Duitsland een schuldbelijdenis uitgesproken over de misdaden van het nationaal-socialistisch bewind, en over haar bijdrage daaraan. Dat was een goed aanknopingspunt.¹

Samenwerking en solidariteit

Vervolgens ontwikkelde Hebe Kohlbrugge vanuit de Stichting Internationale Hulpverlening van het hervormde Werelddiakonaat een netwerk van betrekkingen met Duitsland. Tegelijkertijd stichtte Bé Ruys in West-Berlijn een Nederlandse Oecumenische Gemeente, die in 1954 officieel werd opgericht en waarvan zij predikante werd. Daarnaast waren er meer predikanten die zich vanuit Nederland voor de vele Duitse *Heimatvertriebenen* uit de voormalige Duitse gebiedsdelen in het Oosten en voor de vluchtelingen uit de DDR inzetten.² De contacten met Duitsland moeten tegen de achtergrond van de theologische ontwikkeling binnen de Hervormde Kerk worden beschouwd. Veel hervormde theologen hadden zich bij de Doorbraakbeweging aangesloten. Oecumene, samenwerking en solidariteit moesten volgens hen het achterhaalde verzuilde denken doorbreken.³ W. Visser 't Hooft zag [16] zijn oecumenische droom in 1948 in de oprichting van de Wereldraad van Kerken verwezenlijkt, waarin ook de afgevaardigden van de Duitse kerken als gelijkwaardige broeders en zusters waren opgenomen. De oorlog had duidelijk gemaakt dat het leed in de concentratiekampen en de organisatie van het verzet tegen het nazi-regime de confessionele grenzen oversteeg.⁴

De oecumenische energie van de Nederlandse kerken richtte zich in de jaren veertig en vijftig nog vooral op de materiële en geestelijke wederopbouw van Duitsland. Omdat de Bondsrepubliek zich al spoedig economisch uitstekend wist te redden, kreeg de DDR steeds meer aandacht. De effecten van de Koude Oorlog waren hier het meest voelbaar. De Oost-Duitsers waren degenen die zuchtend onder een tweede Duitse dictatuur nog steeds de dupe waren van de oorlog. Vooral Kohlbrugge zag in haar DDR-contacten directe parallellen met het verzet tegen het totalitaire nazi-regime. Niettemin stonden praktische hulpverlening en het

tonen van christelijke solidariteit voorop; het ging de betrokkenen uit Nederland niet om politieke strijd tegen het communisme. De Koude Oorlog werd binnen deze contacten nauwelijks geconceptualiseerd. Dat veranderde in de jaren zestig, toen er naast het hulp- en solidariteitsmotief een ander motief bijkwam.

Fascinatie voor het socialistisch experiment

Na de bouw van de Muur in 1961 ontwikkelden vooral het Hendrik Kraemer Huis en de NCSV een steeds grotere fascinatie voor het socialisme.⁵ Dat had meerdere oorzaken. Door de bezegeling van de Duitse deling was de Duitse kwestie minder urgent geworden. Berlijn was niet langer het brandpunt van de Koude Oorlog. In de luwte van de Muur werd nu een socialistische republiek geconsolideerd. Veel intellectuelen (kunstenaars, theologen) in de DDR en in het Westen geloofden oprecht in de antifascistische mythe van het SED-regime, dat wil zeggen het idee dat de DDR beter dan de BRD had afgerekend met het nazi-verleden. Ook een redelijk aantal theologen, met name uit de Bekennende Kirche, deelde de marxistische kritiek op de Duitse reactionaire elites en op het kapitalisme. Zij vonden dat een christen met de ervaring van de Tweede Wereldoorlog op zak alleen nog maar socialist kon zijn. Naoorlogse theologie moest voor de lijdenden en onderdrukten zijn, daarin paste geen burgerlijke of christen-democratische restauratie.

Deze opvattingen werden in het Kraemer-Huis enthousiast omarmd. Maar de kritische en maatschappelijk betrokken theologie waaide ook over naar Nederland. Vooral binnen de NCSV, maar ook elders op de theologische faculteiten schoot hun maatschappelijke en politieke bewogenheid wortel.⁶ Nu betekenden deze ontwikkelingen in de theologie nog niet een onmiddellijke opwaardering van de DDR als zodanig. Ruys' communistische voorkeur bleef een uitzondering.

Het lag ingewikkelder. Anticommunisme, kapitalisme, nationalisme en 'burgerlijke' restauratie waren taboe. In het licht van deze protestantse maatschappijkritiek kreeg de socialistische 'oplossing' meer krediet. Men gunde de DDR het voordeel van de twijfel. Christenen, en theologen nog veel meer, waren immers als vanouds sterk in toekomstverwachting. Wat nog niet was – men zag heus wel de onderdrukking in de DDR – kon toch misschien nog wel komen. Bovendien was Koude Oorlogshitserij binnen de bovenlaag van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland helemaal passé. De Koude Oorlog werd voorts niet langer als een strijd tussen het vrije Westen en het totalitaire Oosten ondervonden, maar als een uitwas van de wapenwedloop, als een militair conflict tussen machthebbers die niet van ophouden wisten.⁷

Dat dit overigens niet voor de behoudende protestanten in Nederland gold, bleek uit de vele 'bijbelsmokkel'- en christelijke hulporganisaties die vanaf de jaren zestig steeds meer activiteiten in de DDR en elders in Oost-Europa ontplooiden. Volgens hen leden de christelijke medebroeders en -zusters in Oost-Europa nog steeds onder geloofsvervolging. De Lijdende Kerk onder het communisme hadden de steun van de Vrije Kerk in het Westen hard nodig. Op die overtuiging had de door Chroesjtsjov aangekondigde vreedzame coëxistentie of het anti-anticommunisme van de kerkelijke leiding geen enkele invloed.⁸

Kerkelijke *Ostpolitik*

In 1972 erkende de Bondsrepubliek en de DDR staatsrechtelijk. Die erkenning maakte de weg vrij voor meer verkeer tussen Oost en West. In 1975 ondertekende 34 Europese staten vervolgens de Slotakte van Helsinki. Daarmee was de uitwisseling tussen Oost- en West-Europa van een internationaal politiek fundament voorzien.

Ook de kerken maakten hiervan gebruik. Albert van den Heuvel, de secretaris-generaal van de Hervormde Kerk, ontwierp zelfs een kerkelijke *Ostpolitik*.⁹ De circa twintig gemeentecontacten in 1970 groeiden in tien jaar tijd uit tot een netwerk van bijna driehonderd

contacten. Ook op leidinggevend niveau werden in 1972, 1975, 1978 over en weer officiële delegatiebezoeken afgelegd. Het SED-regime stond zelfs toe dat Oost-Duitse dominees op individuele basis cursussen en conferenties in Nederland bezochten.¹⁰

Opnieuw moet de groei van deze contacten en de belangstelling vanuit Nederland voor de DDR tegen de achtergrond van de theologische ontwikkelingen worden beschouwd. Was er in de jaren zestig in theologische kringen al belangstelling voor het socialisme ontstaan, de neomarxistische maatschappijkritiek kreeg in de jaren zeventig echt voet aan de grond. [17] De Hervormde Kerk was opnieuw voortrekker, met de nota 'Revolutie en Gerechtigheid' in 1969. Een extreme vorm van marxistische liefhebberij spreidde de in 1974 opgerichte organisatie 'Christenen voor het Socialisme' ten toon.¹¹

Verder was het niet zozeer het Oost-Europese communisme dat de aandacht trok van veel progressieve theologen, maar eerder de strijd in de Derde Wereld tegen onderdrukkende (koloniale) regimes (bevrijdingstheologie). Ook 'zwarte' en feministische theologie verheugden zich in de belangstelling. En daar droegen de Oost-Duitse theologen en kerken, ook op internationaal niveau hun steentje aan bij in het verband van de Wereldraad van Kerken. Niet de Oost-Westtegenstelling, maar de kloof tussen Noord en Zuid, arm en rijk, toonzette het nieuwe theologische denken. Het Westen diende de hand in eigen boezem te steken en niet voortdurend met de vinger naar Oost-Europa te wijzen, vonden theologen aan beide zijden van de Muur.

Dat betekende echter niet dat de Nederlandse kerken ineens al hun kritische vermogens ten aanzien van de Oost-Europese onderdrukking hadden afgelegd. In de eerste helft van de jaren zeventig riepen de protestantse kerken in officiële kanselboodschappen meerdere malen op om voor vervolgde christenen te bidden.¹² Op de conferentie van de Wereldraad van Kerken in Nairobi in 1975 stelde Van den Heuvel de schendingen van de mensenrechten en de geloofsvrijheid in Oost-Europa openlijk aan de kaak. Dat leverde hem een dossier bij de Oost-Duitse staatsveiligheidsdienst op, die Van den Heuvel onmiddellijk als vijandig element registreerde.¹³ [18]

Kritiek uit Oost-Duitsland

Opmerkelijk genoeg kregen de Nederlandse kerken ook vanuit de Oost-Duitse protestantse kerken kritiek. Oost-Duitse kerkelijke vertegenwoordigers waren van mening dat openlijk protest vanuit Nederland tegen de vervolging van christenen in Oost-Europa alleen maar contraproductief werkte. Dat was een zaak die de Oost-Europese kerken zelf met hun regeringen moesten oplossen.¹⁴

Waarom reageerden de Oost-Duitse kerkelijke leiding zo gepikeerd? Dat had ten eerste met de precare positie van de evangelische kerken daar te maken. Die waren in 1969 uit de EKD gestapt en als Oost-Duitse kerkenbond verder gegaan. In 1971 waren ze door het SED-regime officieel erkend, nadat ze beloofd hadden niet *tegen*, niet *vóór*, maar *in* het socialisme hun werk te verrichten. De Oost-Duitse kerkenbond was daarmee de enige autonome protestantse volkskerk in Oost-Europa. Dat betekende dat de kerkleiding voorzichtig wilde opereren om die onafhankelijkheid niet te verliezen.¹⁵

Ten tweede beschouwden de Oost-Duitse kerken het socialisme ondanks alle gebreken in de praktijk als een 'gerechtere Gestalt' voor het menselijke samenleven dan het kapitalisme. Ze waren daarom niet alleen vanuit tactische overwegingen terughoudend, maar ze waren ook politiek inhoudelijk niet van plan het regime af te wijzen of fundamentele kritiek uit te oefenen.

Ten derde zwakten de Oost-Duitse protestantse de democratische, in de verklaring van de Verenigde Naties vastgelegde visie op de mensenrechten af die in het Westen prevaleerde. Vanuit hun affiniteit met het socialisme en vanwege het gebrek aan een Duitse protestantse mensenrechtentraditie had het merendeel van de Oost-Duitse kerken het model van

collectieve mensenrechten overgenomen dat de SED hanteerde. Ten slotte speelde ook de openlijke druk vanuit het SED-regime en de infiltratie van de kerken door de Stasi een rol.¹⁶

Dit hele scala aan invloeden had tot gevolg dat de Oost-Duitse kerkenbond de Nederlandse kerken op de vingers tikte en hen vroeg voortaan op te passen met kritiek op het regime. Uit oecumenische beleefdheid, vanuit westerse maatschappijkritiek en vanuit angst het Oost-West-conflict aan te wakkeren, gaven de Nederlandse kerken hieraan gehoor. Ze bleven doorgaan met het kapittelen van de Sovjet-Unie, maar maakten die kritiek niet meer altijd openbaar. De DDR bleef er voortaan sowieso van verschoond.¹⁷

In de contacten met de DDR vatte in de jaren zeventig het volgende concept over de Koude Oorlog post: Ontspanning was gebaseerd op verzoening tussen Oost en West. Contacten van christenen en kerken onderling bevestigden die verzoening en bevorderden de ontspanning. Kritiek op de Oost-Duitse machthebbers werkte daarentegen spanningsverhogend. En bijbels smokkelen ook. De Europacommissie, een gezamenlijk orgaan van de Gereformeerde Kerken en de Hervormde Kerk, riep de gemeenten daarom op tot voorzichtigheid.

Vredes- en mensenrechtenactivisme

In 1977 kondigde het Interkerkelijke Vredesberaad een campagne tegen kruisraketten in Nederland aan. Binnen de kortste kerken was de campagne een groot succes; de bevolkingen van West-Europa wensten zich niet bij een nieuwe ronde in de wapenwedloop neer te leggen. De ontspanning had verwachtingen gewekt over vrede en veiligheid die men niet zo snel weer wilde opgeven.¹⁸ Ook binnen de kerken vierde het vredesengagement hoogtij. Dit leidde tot een uitbreiding van de contacten met de DDR. Men vond elkaar in de wederzijdse afkeer van de wapenwedloop en van het vijanddenken tussen Oost en West.

Binnen de Oost-Duitse kerken was de onvrede over de zogenaamde ‘vredespolitiek’ van hun eigen regime echter ook gegroeid. In de DDR waren Sovjetrussische raketten gestationeerd en werden de kinderen al op jonge leeftijd geïndoctrineerd met militaire lessen. Geïnspireerd door het kerkelijke verzet tegen kruisraketten in Nederland, kwam er binnen de kerken in de DDR nu ook een onafhankelijke vredesbeweging op gang.¹⁹ Het IKV probeerde in 1981 samen met deze vredesbeweging een Europese beweging te organiseren.

Dit liep echter stuk op de rigide veiligheidspolitiek van de SED. Mient Jan Faber mocht de DDR niet meer in. De kerken in de DDR kregen te horen dat zij de Vijand (het Westen) op die manier in de kaart speelden. Een agent met een geweer (het Warschaupact en de Sovjetraketten) was toch heel iets anders dan een dief met een pistool (de NAVO en de kruisraketten), zo verklaarde het Oost-Duitse regime. De kerkelijke leiders daar namen vervolgens uit angst hun speelruimte te verliezen afstand van het IKV.²⁰

Dit conflict veroorzaakte grote spanningen in Nederland. De organisatoren van het IKV, met Faber aan het hoofd, vond dat het nu tijd was voor inzet voor de mensenrechten in Oost-Europa. Als men in Nederland politiek oppositie kon bedrijven, moest dat achter het IJzeren Gordijn ook kunnen. Niet de wapenwedloop, maar de fundamentele politieke onvrijheid werd in deze optiek nu als oorzaak van de Koude Oorlog beschouwd. De leidinggevendenden van de Nederlandse kerken vonden dit echter veel te ver gaan. Zij wilden hun partners in de DDR niet voor het hoofd stoten en wilden de gemeentecontacten beschermen, die door het conflict rondom het IKV door de *Stasi* onder vuur werden genomen.²¹

Dit conflict, tussen vrede en mensenrechten, loste zich na 1985 in het voordeel van de mensenrechten op. De raketten waren inmiddels bijna overal in West-Europa gestationeerd en de vre-[19]desbeweging was uit elkaar gevallen. Met het aantreden van Gorbatsjov was er bovendien weer hoop op politieke hervormingen in Oost-Europa ontstaan. Het rigide optreden van het SED-regime maakte daarentegen duidelijk dat de dialoog met de machthebbers en de

ontspanning in dit land niet tot liberalisering zou leiden. Dit inspireerde zowel de kerkelijke oppositiebeweging in de DDR als het IKV om na 1985 ook steeds meer nadruk op mensenrechten te leggen. Ook binnen de Nederlandse kerken en de kerkelijke leiding groeide nu de steun voor deze ideeën, hoewel er onenigheid bleef bestaan over de manier waarop het IKV zich in de DDR manifesteerde. De organisatoren van de gemeentecontacten en de kerkelijke leiders vonden het IKV nog steeds te onvoorzichtig en te agressief. Binnen de Gereformeerde Kerken prevaleerde bovendien nog altijd de opvatting dat de wapenwedloop en het westerse kapitalisme net zo bedreigend voor de wereldvrede waren als de politieke onvrijheid in Oost-Europa.²²

Het einde van de Koude Oorlog

Toen uiteindelijk de Muur op 9 november 1989 alsnog onverwachts viel, was dit het einde van alle vérgaande ideeën over socialistische vernieuwing en over een blok- en atoomvrij Europa. Het ‘oude’ West-Europa plooidde zich dankzij de hereniging met de Bondsrepubliek over de DDR heen. De partijen van de oppositiebeweging, die voor een democratische DDR waren opgekomen, werden tijdens de verkiezingen in maart 1990 weggevaagd door Helmut Kohls christen-democratisch gedomineerde *Allianz für Deutschland*. Het Warschaupact viel twee jaar later uiteen en de NAVO slokte de Oost-Europese voormalige lidstaten van het communistische militaire blok op.

Paradoxaal genoeg werd de Koude Oorlog daardoor al snel een periode waar een aantal theologen en christenen bijna met weemoed op terugkeken. Ondanks het Oost-Westconflict was er toch ruimte geweest voor hoop op een ándere vorm van samenleven, op een soort Derde Weg tussen kapitalisme en communisme, tussen NAVO en Warschaupact in. De zegen van de vrije markteconomie over het communisme smaakte bitter, zoals bleek uit rapporten van bijvoorbeeld de Raad van Kerken in Nederland. Kortom, men was blij met de val van de Muur, maar niet met de ‘kolonisatie’ van de DDR door het Westen en met de zachte dood van alle utopische en socialistische energie.²³

Conclusie

De Koude Oorlog was een conflict dat aan de top door de regeringen uit Oost en West werd uitgevochten, maar waarover aan de basis flinke onvrede bestond. Bevolkingen waren van dit conflict de dupe. Kerken, als vanouds instellingen die verzoening, moraal en zingeving aanboden, probeerden er een oplossing voor te bedenken.

Grof gezegd waren er twee extreme polen waartussen Nederlandse christenen en kerken zich bewogen. Voor de ene groep was hun christelijke toekomstverwachting voor deze wereld bepalend. Ze wachtten niet stilletjes de hemelse zaligheid af, maar probeerden die in het hier en nu reeds te verwezenlijken. Hun richtlijn was daarbij de toekomstige gerechtigheid, wereldvrede of zelfs socialistische heilstaat. In dat licht was concrete repressie wel erg, maar niet relevant en werd met de mantel der liefde of de oecumenische beleefdheid bedekt. De lat lag immers hoger.²⁴

Voor de andere groep was (links) politiek activisme uit den boze, aangezien men de wereld toch niet kon veranderen. Dat kon alleen God. Bidden en afwachten – en bijbels smokkelen – was het devies. Het ging niet om engagement voor verbetering van sociale structuren, maar om persoonlijke bekering. Dat had tot gevolg dat een staat die christenen benadeelde, radicaal afgewezen mocht worden. Voor behoudende Nederlandse christenen bevonden hun broeders en zusters in de DDR zich in ballingschap. Fascinatie voor sociale gerechtigheid was hen vreemd. Protesten tegen raketten ook. Die waren immers op het rijk van de Antichrist, het communisme gericht, en dat was een goede zaak.²⁵

De Oost-Europa-expert Hebly stelde in 1978 in een nota over het werk van de Europacommissie vast dat er een ‘grote maar vage en gevoelsmatige aandacht’ was voor de onderdrukte christenen in de communistische landen. Dat was volgens hem onder meer een uiting van de ‘crisis tussen progressieve kerkleiding en piëtistisch georiënteerde gelovigen’ en een ‘gevoel van verwantschap met een piëtistisch, gedwongen uit de wereld teruggetrokken christendom in Oost-Europa’. De ‘angst voor het communisme’, de ‘herinneringen aan onderdrukking en verzet in de oorlog’ en de ‘verwarring over de derde wereldproblemen’ wakkerden die crisis aan.²⁶

Het gevolg was dat er verschillende concepten van de Koude Oorlog binnen de kerken met elkaar concurreerden. De één zag de totalitaire onderdrukking als oorzaak van het Oost-Westconflict, de ander de raketten of de vijandsbeelden. De polarisatie verdeelde de kerken. Pas in de tweede helft van de jaren tachtig waren er groepen christenen, vooral binnen het Interkerkelijk Vredesberaad, die de politieke vrijheid van onderdrukking en strijd voor vrede en ontspanning met elkaar verbonden. Zij waren dus zowel ‘rechts’ als ‘links’ en stuiten bij beide bovengenoemde ‘extreme’ groepen op onbegrip.

Uiteindelijk maakte de val van de Muur en de ineenstorting van het communisme een einde aan alle ‘nieuwe’ ideeën over een samensmelting van communisme en kapitalisme. Hoe keken de kerken nu terug op hun positie in de Koude Oorlog? Uit onvrede over de zege van het westerse kapitalistische model was de Wereldraad van Kerken, maar ook de Nederlandse Raad van Kerken, niet geneigd de hand in eigen boezem te steken en hun eigen gebrek aan kritiek op de communistische onderdrukking voor 1989 af te keuren.²⁷ Veel behoudende christenen, die de val van de Muur als de verhoging van hun gebeden beschouwden en de bijbelsmokkelorganisaties hadden ondersteund, vroegen zich echter evenmin af of hun ‘verzetsmentaliteit’ wel recht had gedaan aan de christenen aldaar, en aan de temporele ontwikkelingen. Waren zij in hun radicale afwijzing van het communisme niet te ver doorgeschooten en hadden zij daardoor niet bijgedragen aan de po-[20]larisering van de samenleving en aan de veroordeling van al wat naar links riekte?

De Nederlandse Hervormde Kerk was de eerste West-Europese kerk die ‘schuld’ beleeft en verklaarde dat ze tijdens de Koude Oorlog wellicht te veel consideratie met de communistische regimes had vertoond en te weinig oog voor gemarginaliseerde en vervolgd christenen had gehad, aldus het rapport ‘Verloren jaren?’.²⁸ Dit rapport is nog steeds een goede remedie tegen de vergetelheid en de vele mythes die er rondom de Koude Oorlog in de kerken zijn ontstaan. Analogieën met de Koude Oorlog beïnvloeden ook de huidige omgang met dictaturen, politiek-militaire conflicten en geloofsvervolging. Het is daarom geen luxe voor de kerken om zich bij tijd en wijle nog eens goed af te vragen wát de precieze houding was tijdens de Koude Oorlog en hoe steekhoudend die met de kennis van achteraf was.

Personalia

Dr. B.A. de Graaf studeerde Duitse taal- en letterkunde en Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en aan de Universität Bonn. Ze promoveerde in december 2004 met het proefschrift *Over de Muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging*. Ze is werkzaam als docent-onderzoeker aan het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Noten

- ¹ *Handelingen Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk 1947*, 26 november 1947, 426. *Handelingen 1948*, 20 mei 1948, 60.
- ² Bé Ruys, *Der Geschichte ins Gesicht sehen*; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf. Getuige in Oost en West* (Kampen, 2002); Jacco Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen* (Amsterdam, 1998); Wilken Veen, *Verzoening in de praktijk. De NCSV en de 'Duitsche quaestie'* (Zoetermeer, 2004).
- ³ Vgl. bijvoorbeeld de houding van J.J. Buskes. E.D.J. de Jongh, *Buskes. Dominee van het volk. Biografie* (Kampen, 1998)
- ⁴ W. Visser 't Hooft, *The Genesis and Formation of the World Council of Churches* (Genève, 1982); L. Hoedemaker, A. Houtepen en Th. Witvliet, *Oecumene als leerproces. Inleiding in de Oecumenica* (Zoetermeer, 1997).
- ⁵ Pekelder, 'Hebe Kohlbrugge en Bé Ruys: parallele levens binnen de kerkelijke contacten tussen Nederland en de DDR 1949-1973', in: *Transparant* 4 (1999) 10, 15-19.
- ⁶ Vgl. J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?! Een historisch-sociologisch onderzoek naar de ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw* (Heerenveen, 1998), 40-43; Gerard Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen, 1992); E.P. Meijering, *Vijftig jaar onder theologen. Hoe het veranderde en gelijk bleef* (Zoetermeer, 2002), 61.
- ⁷ Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, *Het vraagstuk van de kernwapenen. Nadere beschouwing over oorlog en vrede van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk* ('s-Gravenhage, 1962). Idem, *Woord en wederwoord. Voortzetting van het gesprek over het vraagstuk van de kernwapenen* ('s-Gravenhage, 1964).
- ⁸ Dit gold met name voor de afgescheiden kerkgenootschappen (onder andere Christelijk Gereformeerden, Gereformeerde Gemeenten, Vrijgemaakt-Gereformeerden), de rechterflank van de Hervormde Kerk (de Gereformeerde Bond) en van de Gereformeerde Kerken, en de Vrije Evangelische Gemeenten. Vrijwel al deze kerkgenootschappen onderhielden eigen 'bijbelsmokkalorganisaties'. Zie ook Brother Andrew (met John en Elizabeth Sherill), *God's Smuggler* (New York, 1967). (Brother Andrew = Anne van der Bijl); A. J. Rohaan, *Verschoven grenzen* (Hoogeveen, 1991).
- ⁹ Dr. A.H. van den Heuvel, *The ecumenical relationship between the churches in Eastern Europe and the West*. Rede, uitgesproken op het internationale congres over Kerk in Oost-Europa op 2 oktober 1974 in Driebergen. HUA GKN ADB Inv. Nr. 226.
- ¹⁰ Robbert Roodsant, 'Geen Muur te hoog: de gemeentekontakten tussen Nederland en Oost-Duitsland voor en na de Wende'. Ongepubliceerde scriptie voor de Kerkelijke Opleiding verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, november 1994, 14-15. Archief LWG, Oud-Beijerland.
- ¹¹ Breed Moderamen van de Synode van de NHK, *Revolutie en gerechtigheid. Nota van de Raad voor de zaken van Overheid en Samenleving* ('s Gravenhage, 1969). Algemeen Diaconaal Bureau, *Kerken onderweg in een marxistische samenleving* (Utrecht, 1972). Rinse Reeling Brouwer, 'De voortang van de beweging', in: *Opstand. Christenen voor het Socialisme* 3 (1976) 1, 3-14.
- ¹² Bijv. brief A.H. van den Heuvel namens het Moderamen van de generale synode der NHK aan de kerkenraden, Pasen 1973. HUA GKN ADB 226.
- ¹³ Albert van den Heuvel, 'The Churches and Human Rights', in: *Mid-Stream* (1977) 16, 216-228. Vgl. 'Ökumenischer Rat der Kirchen', Berlijn, 10 februari 1977; 'Stellung der Kirchen im internationalen Maßstab. Ökumenischer Rat der Kirchen', oktober 1977. BStU, MfS, HA XX/4 3231, 54, 114.
- ¹⁴ 'Bericht über den besuch der Delegation des BEK in der DDR beim Rat der Kirchen in den Niederlanden vom 20.-27. April 1975'. EZA 101/1490, 20.
- ¹⁵ Ehrhart Neubert, 'Einführung: Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock', in: Manfred Agethen en Günter Buchstab (red.), *Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock* (Freiburg/Basel/Wenen 2003), 19-55, hier: 31-41.
- ¹⁶ Perspektivplan der Hauptabteilung XX/4 1971-1975. Berlijn, 11 januari 1972. BstU MfS HA XX/4 3242, 598 e.v. . Zie ook: Gerhard Besier, *Der SED-Staat und die Kirche. Der Weg in die Anpassung* (München, 1993); Albrecht Schönherr, *Gratwanderung. Gedanken über den Weg des Bundes der Evangelischen Kirchen in der Deutschen Demokratischen Republik* (Leipzig, 1992).
- ¹⁷ Verslag van de vergadering van de Europacommissie gehouden op woensdag op 21 mei 1975. HUA, GKN ADB Inv. Nr. 226. Vgl. ook brief Krusche aan Hebly, 30 mei 1979. KPS Archiv Rep.A.Gen.Nr. 5116.
- ¹⁸ B.J. van Eenennaam, *Achtenveertig kruisraketten. Hoogspanning in de lage landen* ('s Gravenhage, 1988). Mient Jan Faber, Laurens Hogebrink, Jan ter Laak en Ben ter Veer, *Zes jaar IKV-campagne* (Den Haag, 1983); Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, *Kernbepaling. Handreiking van de Generale Synode van*

de Nederlandse Hervormde Kerk voor een nieuw gesprek over het vraagstuk van de kernwapens ('s-Gravenhage, 1979).

¹⁹ Anke Silomon, 'Schwerter zu Pflugscharen' und die DDR. Die Friedensarbeit der evangelischen Kirchen in der DDR im Rahmen der Friedensdekaden 1980 bis 1982 (Göttingen, 1999), 48; Helmut Zander, *Die Christen und die Friedensbewegungen in beiden deutschen Staaten* (Berlijn, 1989), 57, 60, 158, 189-192.

²⁰ 'Vertreter holländischer Friedensbewegung durfte nicht in die DDR', *ADN-Information*, 29 juli 1982. BStU MfS HA XX ZMA 1993/4, 13.

²¹ Brief Berkhof aan de Vorsitzender des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR (Krusche), 26 juli 1982, Amersfoort. Archiv KPS Maagdenburg. Rep. B3 Nr. 711. Brief Berkhof aan Faber, 2 juli 1982, Amersfoort. LDC NHK ROS/IKV Doos 15.

²² H.B. Gerritsma e.a. (red.), *Geloof niet in oorlog. De discussie in de Gereformeerde Kerken over het Oorlogsvraagstuk* (Meppel, 2003); A.C. Grandia en H. van der Laan, *De Gereformeerden en het oorlogsvraagstuk. Alle synode-uitspraken over oorlog en vrede. Meningsvorming vroeger en nu. Feiten en commentaar* (Delft, 1983).

²³ Dr. J. van Putten, 'Democratisering in Oost en West'. Rede uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar politicologie aan de faculteit der sociaal-culturele wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 21 februari 1990 (Amsterdam, 1990). Pieter Terhal (Sectie Internationale Zaken), 'Notitie inzake economische samenwerking met en hulp aan Oost-Europa, Centraal-Europa en de GOS', zonder jaar, waarschijnlijk 1992. Archief LDC, GKN, CZWD, doos 31, serie I.

²⁴ Zie voor de theologische achtergrond voor deze visie bijvoorbeeld Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung* (1964).

²⁵ Vgl. Rohaan, *Achter grenzen*.

²⁶ J.A. Hebly, 'Het werk van de Europa-Commissie' (Utrecht, april 1978), 9. Generale Diakonale Raad 4022/78. Persoonlijk archief Laurens Hogebrink, Amsterdam.

²⁷ *Oecumenisch Bulletin* (maart 1993) 3, 10-11; vgl. ook de stevige kritiek in Van den Heuvel, *Uit het leven van een anticommunist*, 129-130. De Wereldraad gaf pas in 2003 toe dat er fouten waren gemaakt. 'Wereldraad erkent fouten in Koude Oorlog', in: *Trouw*, 2 juni 2003.

²⁸ Generale Synode (NHK), *Verloren jaren? Over de uitdagingen voor het samen kerkzijn na de ingrijpende veranderingen in Midden- en Oost-Europa en het einde van de Koude Oorlog. Een handreiking van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk* (Zoetermeer, 1991). 'Oost-Europa kwelt hervormd geweten', in: *Trouw*, 19 maart 1994.